

Viloyat TUXSANOVA

Buxoro davlat universiteti

tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrası

katta o'qituvchisi,

O'zbekiston Badiiy Akademiyasi ijodkorlar uyushmasi a'zosi

KASHTACHILIK SAN'ATI

Ushbu maqolada o'zbek xalq amaliy bezak san'ati turlari va ularning o'ziga xos tomonlari foydalanish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: naqqoshlik, kashtachilik, kirpech, zardevor, ilmol, kashtado'zlikda, chambarak, ipak, so'zana va palak.

В данной статье представлена информация о видах узбекского народного декоративно-прикладного искусства и их особенностях, способах использования.

Ключевые слова: национальная роспись, коллегиальное искусство, панно, ткацкий станок, сюзане, вышивка, кирпеч, крючок, ручная вышивка.

This article provides information about the types of Uzbek folk decorative and applied art, and their features, methods of use.

Key words: national painting, collegiate art, panel, loom, suzani, embroidery, kirpech, kruchok, hand embroidery.

Kirish. O'zbek milliy kashtachiligi amaliy san'atning eng qadimiy turlaridan bo'lib, u xalqning o'z turmushini go'zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan. Kashtachilik san'ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O'zbek xalq ustalari tomonidan tikilgan kirpech, so'zana, zardevor, gulko'ra, choyshab kabilar GFR, Belgiya, Amerika, Hindiston, Afg'oniston kabi xorijiy, shuningdek, mamlakatimizning Farg'ona vodiysi xonadonlarida emas, balki muzeylarda doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolganligi hech kimga sir emas.

XIV-XV asrlarga mansub miniatyuralar orqali kashtachilikning juda qadimdan rivojlanganligini ko'rish mumkin. Bunga misol qilib 1477-yilda Kamoliddin Behzodning "Zafarnoma"ga ishlagan "Temur taxtda" miniatyurasida chodirga ishlangan kashtani ham aks ettirganligini ko'ramiz. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib kashta tikish mashinalari ixtiro qilindi va kashtachilik korxonalariga asos solindi. Mashinalarda kashta ishlab chiqilgach uning badiyiligi putur yetkazildi. "Zinger" mashinalari deb nomlanganlar yo'rmado'zi, patdo'zi uslublarida buyumlar tikilgan. Qo'l kashtalari unitila boshlandi.

Asosiy qism. O'zbek milliy kashtachiligini rivojlantirish yosh avlodga milliy ma'naviyatimizning biri bo'lmish san'atimizni o'rgatish biz o'qituvchilarning burchimiz ekanligini tushungan holda kelajagimiz bo'lgan yoshlarga kashtachiliknamunalarini o'rgatishimiz kerak va zarurdir.

Zardevor

Zardevor uy jihozidir, u sidirg'a shoyi baxmal, satinga kashta tikib bezatilgan badiiy buyum. Zardevor o'zbek hamda tojiklarda yangi tushgan kelinning uyiga, shiftiga yoki devoriga ilib qo'yiladi. U zar ip yoki ipak g'ijimli bo'lib, eni 40-70 cm, uzunligi mo'ljallangan uyning devoriga moslab tikiladi.

Kashta hamda kashta iplari

Kashta (tojik tilidan olingan atama "chizish" – "tortish" degan ma'noni bildiradi) – san'atning bir turi. Kashta kiyimlarni, ro'zg'or buyumlarini bezatishda, ro'zg'or buyumlarini tayyorlashda qadimdan qo'llanib kelingan. Kashta tikishda igna, ilmoqli bigiz, turli rangdagi iplardan, ilmoqsiz bigiz, angishvona, qaychi, to'g'nog'ich va chambaraklardan foydalaniladi. Turli ranglardagi ip, igna, ilmoqli bigiz bilan mato, charm, trikotaj, gazlamalarga qo'lda yoki mashinada naqsh yoki tasvirlar tikiladi. Kashta - ipak, paxta, zig'ir, jun, kimyoviy tolalardan tayyorlangan iplar, mayin sim, zar ip, xom charmdan tayyorlangan ensiz tasmalarni tikib, munchoq, marjon metall pilakchalar, nodir toshlar, rangli shishalardan tayyorlangan munchoqlar qadab tayyorlanadi. Har bir xalqning kashtado'zlikda qadimdan rivojlanib kelayotgan o'z an'analari, badiiy uslublari mavjud.

Kashta tikish uchun ishlatiladigan bigiz ilmoqli, yog'och dastali bo'ladi. Ilmoqli bigizni tojik tilida "daravish" deb ataydilar. Shuning uchun qo'lda tikilgan yo'rma chokini - daravish choki ham deyiladi. Charm yoki kartonga kashta tikish uchun ilmoqsiz bigiz bilan teshik teshib, igna bilan tikiladi. Chambarak yog'och taxtdan aylana, to'rtburchak, kvadrat shaklida yasaladi. Kashta tikishdan oldin gazlama, ip, igna kabilar tanlanadi. Tikish qulay bo'lishi uchun ipning uzunligi 50-60 cm, qaychi o'tkir, kichik (10-12 cm

uzunlikda) bo'lishi kerak. Chambarakdan foydalanganda angishvona shart emas. Kashtaning ko'pgina turlarida chambarak ishlatilmaydi.

Bezak buyumlari: palak, so'zana, dastro'mol, hamyon kabilarning o'zlariga munosib kashta gullari va shu kashtalarning tikish usul va uslublari mavjud. Kashta tikishda andoza va har xil nusxalardan keng foydalaniladi. Tasvirlarni andozadan gazlamaga ko'chirishning juda ko'p usullari bor.

1. Qog'ozga chizilgan gul chiziqlari ustidan igna bilan bir me'yorda teshib chiqiladi, keyin andoza mato ustiga qo'yiladi va matoning rangiga qarab ko'mir, qurim, g'isht yoki bo'r kukuni sepiladi.

2. Movut, baxmal, jiloli moyi kabi matolarga andoza qo'yib, naqsh gul chiziqlari ustidan ko'klab chiqiladi, so'ngra qog'oz sekin yirtib olinadi va kashta tikiladi.

3. Yupqa gazlamalarga nusxa ko'chirishda shisha taxtasi ustiga andoza, uning ustidan gazlama qo'yib, shisha ostidan lampa tutiladi. Ko'ringan tasvir qalam bilan chiziladi. Kashta sirtida tugun bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbek kashtado'zligi qo'shni o'lkalar xalqlari kashtado'zligi ta'sirida asrlar davomida boyigan, rivoj topgan. O'zbek kashtalarida fors, tojik, qozoq, turkman, rus, afg'on, hind, Xitoy, ukrain kashtado'zlarining uslub va usullari uchraydi. O'zbek kashtalarida geometrik shakllar, o'simliksimon naqsh va shakllar tasvirlar ko'zga tashlanadi. Qozoq, qirg'iz, turkman kashtalarida mol shoxini eslatuvchi tasvirlar ko'p. Rus kashtalarida o'simlik, geometrik shakllar bilan bir qator meva va qushlarning tasviri uchraydi.

Qo'lda tikiladigan kashtaning ikki turi mavjud.

1. Bezatiladigan matoning arqon va o'rish iplarini sinab kashta tikish.

2. Matoga tasvir chizib kashta erkin tikiladi.

Arqon va o'rish iplar kesishtirib to'qilgan mato (mota polotno)ning iplarini sanash qulay. O'zbekistonda sanama kashtaning iroqi turi mavjud. Undan foydalanib jiyak, iroqi do'ppilar, sochiq tikiladi. Erkin kashtani har qanday matoga tikish mumkin. O'zbekistonda belbog', qo'lro'molcha, sochiq, yostiq jildi, dasturxon, hamyon, kiyimlarning cho'ntagi, yoqasi, etagi kabilarga; do'ppi, to'n, oyoq kiyimlariga kashta tikish qadim zamonlardan hozirga qadar davom etib kelmoqda. Belbog' qadimdan tikilgan. Uni shoyi, satin, atlas kabi gazlamalardan qo'lda yoki mashinkada kashtali qilib tayyorlangan, uni erkaklar beliga bog'lashgan. Hozir ham to'ybola, kuyovlar, albatta, belbog' bog'laydi.

Belbog'ning 6 ta vazifasi bor:

1. Uzoq safarga chiqqanda belbog'ga non bog'lab olishgan, demak, u dasturxon vazifasini bajargan.

2. Bozor borganda sotib olingan mahsulot belbog'ga tugilgan.

3. Belbog' do'ppi ustidan salla qilib o'ralgan.

4. Dalada ishdan charchab, horib chiqib, qo'l-betni yuvib, belbog'bilan artganlar.

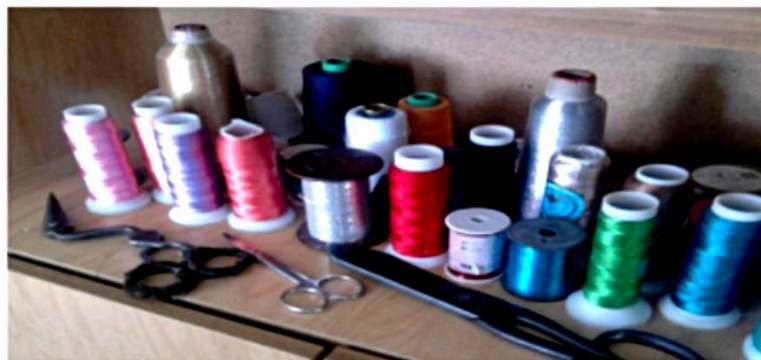
5. Belbog' belni mustahkam va issiq saqlash uchun belga bog'langan.

6. Safarda yurgan paytlarda belbog'dan joynamoz sifatida foydalanib, uning ustida namoz o'qilgan.

Kashta iplari

Kashta iplari: paxta, ipak, zig'ir, jun tolalaridan tayyorlangan iplar, mayin sim, zar iplar, xom charmdan ensiz qilib kesilgan tasma bo'lishi mumkin.

Mo'lina yuqori sifatli paxta tolasidan tayyorlanadi. Mo'lina 6 yoki 12 qavatli qilib, 10, 20 metrli kalava shaklida ishlab chiqariladi. Ipak iplar tabiiy va kimyoviy tolalardan tayyorlanadi. Bu iplar oq yoki bo'yalgan bo'lib kalava qilingan, g'altak yoki qog'oz patronlarga o'ralgan 50, 100, 200 metr uzunliklarda ishlab chiqariladi.

Kashta va zar iplari

Iris – yuqori sifatli paxta tolasidan tayyorlangan yuqori sifatli ip bo‘lib, 2 qatli qilib tovlab ishlab chiqariladi. Bu ip bilan qalin, dag‘al kashtalar tikiladi. Kashta tikish uchun ishlatiladigan ip qancha mayin bo‘lsa, kashta shuncha nafis, chiroyli chiqadi. Mahalliy aholi pilladan kashta tikish va jamalak tayyorlash uchun ip yigirib, har xil ranglarga bo‘yab ishlatadilar. Tovlanmagan mayin ipak ipni “brishim” deb yuritiladi. U bilan tikilgan kashtani brishimdo‘zi deb ataganlar.

Muhokamalar va natijalar. O‘zbek milliy kashtachiligi

O‘zbek milliy kashtachiligi qadimdan hozirga qadar davom etib kelmoqda. Kashtado‘zlik har bir viloyatda, tuman va qishloqlarda o‘ziga xos tarzda rivojlanib borgan. Masalan, buxoroliklar zardo‘z to‘n, do‘ppi va bezak buyumlari bilan, Chust, Marg‘ilon bezak do‘ppisi bilan, qashqadaryoliklar kashtali va quroqlardan tikilgan so‘zanasi bilan, samarqandliklar kashtali ro‘molcha, ko‘ylak va urgut chapon (to‘n)lari bilan mashhurdir. Buxoro zardo‘zlari tikkan to‘n, do‘ppi, tufli, so‘zana, palaklar, tumor va hamyonlar jahonga tanilgan va jahon bozoridan faxrli o‘rin olgan. Qashqadaryolik o‘zbek ayollari quroqlardan chiroyli so‘zana, yostiqlik jildlari, ko‘rpacha, igna qadagich, oyna xaltalar tikkanlar. O‘zbek kashtali ko‘ylaklari, belbog‘ va ro‘molchalari, zar tikilgan salla-yu, belbog‘lar, bezak buyumlari xalqimizning ko‘rki va faxridir. Ko‘ylaklarning yengi, yoqasi, etagi va ko‘krak qismilariga, to‘n chetlariga, yengiga, yostiqlik jildi o‘rtasi va chetlariga, lozimlarning oyoq qismiga har turli kashtalar tikish mumkin.

Yostiqlik jildlarini turli rangli gazlamalar bo‘lakchalaridan kesilgan quroqlar bilan bezak tikish mumkin. Yumshoq mebel (divan), krovatlar, radio, televizorlarning ustini yopib qo‘yish uchun yoping‘ichlarga ham turli xil naqshlar, gullarni tikish mumkin. Dasturxon, choynak yopg‘ich, beshik yopg‘ich (gavorapo‘sh) deraza-eshik pardalarini ham o‘ziga xos kashtalar bilan bezab tikish mumkin. Hozirgi texnika rivojlangan davrda so‘zana, palaklar, ayrim kiyimlarga kashta tikish maxsus mashinalar yordamida turli-tuman kashtalar tikilmoqda. Turli-tuman kashta tikish mashinalari ko‘paygan bo‘lsa-da, o‘zbekning eski kashtalari va kashtachiligi o‘z qadr va qiymatini yo‘qotgan emas. O‘zbek kashtachiligi boshqa millat kashtado‘zlarining usul va uslublari bilan boyib borgan va hozir ham rivojlanmoqda. O‘zbeklar tikadigan iroqsimon qaviq, ruslarning xoj (krest) tikishiga o‘xshaydi, bigiz bilan kashta tikish esa tojik kashtachiligiga xos usuldur. O‘zbek xotin-qizlari bigiz yordamida jiyak, joynamoz, so‘zanalari tikadilar. Zardo‘zlik, eng avvalo, Hindistonda rivojlangan, keyinchalik buxoroliklar ham zar tika boshlaganlar.

Kashtachilik va bezak buyumlari turlari

Do‘ppi va do‘ppi tikish

Do‘ppi – O‘zbekistonda keng tarqalgan yengil bosh kiyimi hisoblanadi. Do‘ppi kiyish dastlab Eronda va turkiy xalqlar o‘rtasida urf bo‘lgan. Do‘ppi musulmon xalqining bosh kiyimi. U boshni tashqi muhit ta‘siralaridan himoya qiladi. U 3 qismdan: tepa, gizak va jiyakdan iborat. Ana shu qismlarning qanday matodan qay tarzda tayyorlanishi, bezatilishi, tikilish usuli va uslublari ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Turli joylarda shu yerga xos usul va uslubda tayyorlanganidan do‘ppilar ko‘pincha shu yerning nomi bilan mashhurdir. O‘g‘il bolalar va erkaklar kiyadigan Toshkent, Marg‘ilon, Chust do‘ppilari sipoligi tufayli keng tarqalgan. Toshkent do‘ppilari sidirg‘a rangli (yashil, qora, qizil, ko‘k kabi) taqir baxmaldan tikiladi. Buxoro, Marg‘ilon, Chust, Urgut do‘ppilari: qora, yashil, jigarrang rangli satin yoki selon kabi matolardan tikiladi.

Do‘ppilar 2 xil usulda tikiladi.

1. Tepasi to‘rtburchak bo‘lib, tepasi uchburchaksimon taxlanadigan do‘ppi.
2. Tepasi aylana do‘ppilar.

Do‘ppi andoza bilan bichiladi. Masalan, 54-o‘lchamli do‘ppining tepa qismi tomonlari 14 cm bo‘lgan to‘g‘ri to‘rtburchak, gizagi eni 4 cm, uzunligi 56 cm lenta tarzida kesiladi. Gizakni bosh tuzulishiga qarab enining o‘lchamini enli yoki ensizroq qilib olish mumkin. Gizak va tepa qismlar uchun astar avraga nisbatan 0,5-1 cm kengroq kesiladi.

Do‘ppining tepa qismi va gizagi astarga choklar tikib chiqiladi (qaviladi). Choklar orasiga piltakach (dastali, diametri 2 mm keladigan, uzunligi 15-20 cmli po‘lat sim) yordamida pilta joylanadi. Piltalangan gizakka jiyak tikib chiqiladi. Jiyak ensiz qora lenta, yo‘rma, zey bo‘lishi mumkin. Bular o‘riniga satindan tasma (jiyak) tiksa ham bo‘ladi. Gizakka jiyak tikilgandan keyin tepa gizakka ulab tikiladi. Oldin do‘ppi avrasi, keyin astari ko‘kklanadi. Tikilgan do‘ppi uchburchaksimon taxlanib, astar tomondan namlanadi va presslab qo‘yiladi, biror soatdan keyin astar tomoniga suyuq y elim yoki tuxumning oqi surtiladi, yana presslab qo‘yiladi, quritiladi.

Do‘ppi qismlari iroqi kashta bilan yoki zardo‘zlik gullari bilan bezatilgan do‘ppilarni qizlar kiyadi. Do‘ppini nam va changdan asrash kerak. Do‘ppini kiyilmagan paytlarda oq qog‘oz yoki dokaga o‘rab qo‘yish kerak.

So‘zana va palak

Soʻzana – matoga kashta tikib tayyorlanadigan badiiy buyum. Odatda xonani bezash uchun devorga osiladi. Satin, boʻz shoyi, baxmal singari matolarga turli choklarda kashta tikib tayyorlanadi. Matoning rangidan kashta zamini sifatida foydalanish bilan palakdan farq qiladi. Soʻzana oʻtmishda kelinlarning eng muhim sepi hisoblangan. Shuning uchun ham har bir xonadonda soʻzana tikilgan. Badavlatroq xonadonlarda baxmal, shoyidan, kambagʻalroq oilalarda koʻpincha mato yoki oq boʻzdan soʻzana tikishda foydalanilgan. Soʻzaning kashta gullari asosan oʻsimliksimon naqshdan iborat boʻlib koʻpincha oʻrtasiga doirasimon gul tikiladi, atrofi islmiy naqshlar bilan hoshiyalanadi. Soʻzana tikish kasbi Oʻzbekiston va Tojikiston hududlarida qadimdan rivoj topgan.

Soʻzanalarning qadimgi namunalari saqlanmagan. Muzey va shaxsiy kolleksiyalardagi, asosan, XIX asrga mansub Nurota, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Oʻratepa, Toshkent, Fargʻona va boshqa joylarda tayyorlangan soʻzanalar kashtaning oʻziga xos tikish uslublari bilan sanʼanshunoslar diqqatini tortib kelmoqda. XX asrda, ayniqsa, 40-yillardan keyin soʻzanalar tikish mashinalarda tikila boshladi. Qashqadryo, Buxoro viloyatlarida soʻzanalarni bigiz bilan yoki har turli quroqlardan foydalanib tikadilar. Har bir xonadonda mehmon kutish uchun ishlatiladigan koʻrpa-toʻshaklarni ustini yopish uchun Buxoro, Navoiy viloyatlarida soʻzanalar baxmal, vilyur, satin kabimatolardan astarli qilib tikiladi. Soʻzana atrofi magʻiz yoki jiyak bilan bezatiladi.

Buxoro. Soʻzaning qisqa koʻrinishi

Palak (tojik tilidagi Falak - koinot maʼnosini bildiradi) - kashtadoʻzlik buyumi boʻlib, uy ichini bezatish maqsadida devorga osib qoʻyiladi. U kashtachilik mahsulotlarining eng yirigi va qimmatbahosi sifatida oʻtmishda oq yoki malla boʻzga kashta tikib tayyorlangan. Palak kashtasida toʻlin oyli osmon aks ettiriladi. Gullarning yirikligi, zaminiga ham kashta qoplanishi bilan soʻzandan farqlanadi. Matoning oʻrtasida yirik oy tasviri qizil, qirmizi, pushti ipak baʼzan esa jun ip koʻpincha bosma chokda kashta tikilib atrofida oy yogʻdusi sariq ipda ifodalanadi. Baʼzan oʻsimliksimon gullar ham tikiladi. Koʻrinishini jozibador qilish uchun hoshiya orasiga bodom, qalampir, shuningdek, turli gullar shaklida kashta tikiladi. Kashtadoʻzlar palakda ranglar jilosiga erishish uchun oy tasvirini ikkiga baʼzan bir necha qismga boʻlganlar, ichki doiralarni bir xil, tashqi doiralarni boshqa-boshqa ranglar bilan bezaganlar. Mohir kashtadoʻzlar oy ichini turli xil kashtalar bilan bezab, oʻz mahoratlarini namoyish qilganlar. Oy naqshi sidirgʻa rangida ifodalangan boʻlsa “Oypalak” yagona yirik oy tasvirlangan palakni “Togʻora palak”, gulli naqshi koʻp boʻlsa “Gulpalak” deb atalgan. Sanoat taraqqiy etishi bilan turli xil rangdor matolar koʻp ishlab chiqarildi, shuning taʼsirida palaklar oʻrnini yorqin rangdagi naqshli matodan tikilgan soʻzanalar egalladi.